

ПОРТРЕТЪТ НА НИКОЛАЙ РАЙНОВ

Пантелей Зарев

Фантазия и лъх на книжен прах, видения, заключени между стените на работния кабинет. Строго разпределени часове до минута. Ето как съм си представял личността на Николай Райнов. В неговия аскетичен живот има нещо скучно и неразбираемо за обикновените хора, които обичат да бъдат през деня между приятели, а вечерта на кино или на оперета, за да чувствуват така света. Но именно в този живот е имало нещо възвишено. Защото почти свръхземна е тази жестока сивота на всекидневието, тази борба на мисълта с тайните на историята и на човешкото битие. А с нея Николай Райнов е изпълвал непрекъснато своя строг и размерен свят. Той е първият български писател, въодушевил се от сюжети извън нашия живот и извън българското ни съществуване. Неговата мисъл тръгва по безкрайните криволици на неизвестното в античността и го възсъздава — и като сюжет, и като философия и екзотика. Той чува постоянно да кнѝт у човека тъмният и зовящ вик на плътта, който е познат на Юга и е приглушен у по-студените народи на Европа. Европеецът Николай Райнов, който се е справил с огромно количество историческа, философска, религиозна и художествена литература, пресъздава чрез въображението си пѝстрите сънища на света на Изтока. Свят фантастичен и горещ, шедър и зъл, мъдър и неуравновесен в страстите си, изпълнен с необикновени религиозни мечтания, с дързостни мисли, в които се жадува за радостите на плътта, надмогнала духовното. Така този писател подготвя една нова представа изобщо за света.

Чрез своята култура и чрез своя личен мистицизъм Николай Райнов е преиначил много от истините и сказанията на древността, на светите книги, на легендите и притчите на християнството. Той е някакъв опозиционер на официално известното и на официално популяризираното. Такъв е даже и когато надниква в българската история, където търси някаква особена действителност, призракен кипаж на мистични идеи и на страсти, контурирани с личния му и оригинален почерк.

За своето полумистично отшелничество и за опозиционността си Николай Райнов е уважаван, но не е обичан. Той е търсен като писател от пробуждащата се за света българска интелигенция, но даровете, които ѝ е давал, са като трохи, незадоволяващи глада. Защото има много нещо неразбираемо и отвлечено в тънките полутонове на неговата мисъл, в сложните зигзаги на чувствата му, в абстрактната му жизненост и даже в прекалено разголената му еротика.

Николай Райнов започва творческия си път през първото десетилетие от началото на века. Неговият жизнен път е сложен, както и творчеството му. Той не завършва светско училище, а духовна семинария. И ето след семинарията следва рисувално училище. Не само използва онова, което му е дала християнската школа, но се и сблъсква с авторитета на светите отци и на пазителите на

догмата. И за книгата си „Между пустинята и живота“ (1919) той е отлъчен от църквата. Този конфликт с привидно несветската църковна власт ще трае доста дълго. Неговият син разказва в спомените си и за чудатите му и своеобразни гражданско-политически стълкновения с властта. Въпреки че бе сътрудник на тежко и официозно списание като „Златорог“, че предостатъчно бе уверил обществеността в отвлечения характер на своето тълмачество на древни и средновековни сюжети, той бе опозиционер, който смушава. Случвали му са се и житейски беди. Изпратен със съдействието на един министър земеделец в Париж, скоро е лишен от командировката и е оставен без средства да си плати дори и наема, и пътя за връщане. Трябвало е заедно с жена си да плете обувки, за да се задържи някак си в чуждия град на повърхността. През 1933 г. е член на Помощната организация и у дома му правят обиск военни. Сказките по въпроси на изкуството, които години наред доброволно и безплатно изнася, внезапно биват забранени. Забранен бе и юбилеят му през 1939 г. Фашистките организации воюват с него, те искат уволнението му като професор, понеже в някаква внезапна екзалтираност запял със студентите „Интернационала“. Едно от чудесата на „мистика“ Николай Райнов.

Да, истинското му лице е непроницаемо, защото е твърде сложно и загадъчно. Той е самотен, самоизключил се е от света, потъвайки сред измамните миражи на своите мисли-фантазии и старите книги. И въпреки това е някак си опасен, сектант-богомил на XX век. През неговите мистични идеи и средновековни видения прозира скрито лице на бунтар, който тайно воюва със съвременността, презира я и я измерва със своята критическа мярка. . . Той е бил теософ индивидуалист и привърженик на Ницше, както и приятел на Гео Милев и на Христо Ясенев, запазил у себе си нещо от техния огън.

Неговото книжовно дело е огромно, защото то включва освен художественото му творчество и голям брой студии от различни области на философията и изкуството. Той издава в девет тома „Вечното в нашата литература“, в 12 тома „История на изобразителното изкуство“. Разбира и тълкува добре цялата кабаалистика на източните философии. В една статия, онасловена „Символ и стил“, изпъква като тълмач на знаците на древноегипетската религия: „Египтяните са тачили Аписа като емблема на животворната слънчева сила; свещеният бик е трябвало да бъде черен (вещество, мраз, застой), а на челото си да носи бяло петно (дух, топлик, движение) във вид на кръг (вечност, слънце, творчество).“ Но той разбира и познава не само тия тайни на древните светове, а и живота на боята в изкуството. За този тъкмо живот пише: „И днес, когато — след вековна работа — естетиката се развива в стилознание, защото вси пластични изкуства станаха декоративно изкуство, някои багри (кармин, сатурнова червена, смарагдова зелена, слезова, берлинската синя, минерална жълта и др.) се наричат живи, а други (маслинена, печен кармин, мъртвешка глава, тъмна люлякова, графит, пепелива, житна кафена, желязна теменужна и други) се наричат убити. Багрите се движат между два полюса — бяла и черна, както символите се редят между алфата — Живот и омегата — Смърт.“ Всеки би се удивил на този широк диапазон на мисълта му. Забележете само какво разнообразие на прилагателни при определяне на багрите. Но за него всичко това е естествено и обикновено. Той знае не само тайната на емблемата в античността и ролята на баграта като символ в модерното изкуство, а още и това, че символите стават естествен език на раждащите се общества, и че колкото повече стареят народите, а с тях и мисленето, толкова по-неразбираем става и този език, толкова повече обеднява и се обезсилва интуицията за разбирането на неговото и природно, и обществено съдържание. Може би Николай Райнов е не по-малко интересен с идеите, които е подсказал за движението и живота на духовното и на материалното, за света на изкуството и на неговия език, отколкото с художественото си творчество, с

образите, които е създал, и със сюжетните ситуации, които е изваял от един широк исторически свят — от древността до нашето време. Той може да ви говори за това, че Аристотел признава идеи и форми, но не ги отделя от веществото, че Платон търси чисти символи, отделени от веществото същини, че Плутарх повтаря Платоновите мисли и думи за душата и т. н. Той може да ви пренесе назад, от Гърция и Рим в Египет, или да ви разходи из света на Арабия, да ви каже нещо от Корана и да ви запознае и с ренесансовата живопис, и със стенописта на древните източни олтари, и с иконописните изображения на средновековната християнска църква. Геометричните линии на неговата мисъл са необикновено зигзагообразни. В каквато посока и да се отправят обаче, те навлизат в някаква дълбочина, в едно огромно знание и оттам изнасят представи, идеи, значения за тайната и за смисъла на нещата.

Наистина, такава оригинална и сложна личност, съчетала в себе си в някакви особени значения и наука, и философия, и изкуство, и религия нашата литература не е имала. Пък и едва ли вече е възможно да се повтори тъкмо това, което Николай Райнов е бил.

*

Първата книга, с която дебютира писателят, е „Богомилски легенди“. Това е и първата художествена книга за великото борческо учение на средновековието — за неговите идеи и за неговата натурфилософия. Тя е написана в стилизирана реч. В съдържанието на отделните легенди са вплетени апокрифни сюжети: за неравната борба между духа и тялото, за формите на духовното, за онова, което отличава плътта, като мрачна и демонична сила, от духа. В тези сюжети изплуват и християнски легенди, и библейски сказания, в тях има нещо и от езическото магьосничество, преминало в самата стилизирана реч на разказа. Защото словото на Николай Райнов е магия и многоцветна тъклопис. То е многоцветно и загадъчно като заключение. То е проточено като ритмична песен. В същност прелестта на „Богомилски легенди“ е не толкова в съдържанието на разказа, колкото в начина, по който той се води. Писателят използва прекомерно често съединителния съюз „и“ в началото на фразата. Така създава стилизация на своето словесно пано. Той изпълва езика със сила и участва неговата напевна пулсация. Ето това обилие на съединителния съюз в „Цар на мрака“: „И когато седмината синове. . . И по бодрост и младина и сила. . . И даде му Илохим седемте му деца. . . И тогава се замисли Авенир. . . И тъга легна на цялата вселена. . . И видя го отдалече Авенир. . . И рече Авенир. . . И рече Иехудиил. . .“ И т. н. Повторена е стилизацията на библейската реч с петдесет и четири изречения с еднакво начало. И то в разказ от шест печатни страници. Тази легенда започва със съюза „и“, а легендата „Каин и Авел“ със съюза „а“: „А когато Адонаи подари на Адама син, възрадва се Адам и жертва принесе богу.“ Повторенията придават една ритмичност на словото и създават магическата настройка на разказа. Николай Райнов бе прозаик експериментатор още в тези свои богомилски легенди, излезли отдавна, към началото на нашия век (1912).

Отделни части от неговите разкази направо звучат като разпределена в прозаични отрязъци ритмизирана реч, близка до стихотворната.

„Ти сепна в мене заспалата любов, но си отиде — и аз останах самин. И с мене остана моята скръб, о, Сето, сестро моя!

Над пожълтелите житни полета се разсипва смехът на твоята гордост. Над тъмните вълни на замрели потоци се разкърти плачът на сърцето ми — о, Сето, сестро моя!

Няма покой за мене!

Няма покой за мене!“ (Сякаш чувате ехтение в храм).

Подобни стилизации създават стилевата структура и на отделните книги на Николай Райнов. В „Книга на загадките“ той възпява необуздани страсти, жени, които убиват, жени, чиято любов е отрова и унищожение. Но без тази отрова светът не може: „Блясък на мълнии, блясък на меч и блясък на женски очи: три пътя на смъртта.

И — третият е най-тих.“

Жената в неговите разкази притежава някакъв злокобен и мъчителен чар. Който изпадне във властта му, припада от безумие, погледът му се лута като поглед на луд, очите му виждат сините чертози на смъртта. Николай Райнов разрушава представата за любовта като дружба. Той поставя на нейно място друга представа: любовта като опияняване, като страст, която убива, като мътни води, които повличат човека в безпаметство и го водят към гибел. Любовта е сладост. Но сладостта не е наслада — тя е отрова, тя води някъде отвъд осезаваната реалност, тя е гибел и унищожаване, тя изпепелява човека. Това са някакви източни представи за чувствеността, за силата, която избухва при срещата на мъжа с жената, за жестокостта на любовта, за любовта като лъжа. Цялата мъдрост, която знае старият Ухама и която предава на сина си, е мъдростта за гибелната власт на жената. Жената е хубав звяр. Тя напомня луна и звезди, напомня малък светилник. Но не бива да се вярва на жена:

„Жената обича у тебе пъстрата багреница, славата на името ти, огъня на погледа ти, златния звън на твоята реч или спомена за някой друг, живял преди тебе. Не вярвай, сине мой, когато ти мълви, че обича душата ти, защото лъжа пълзи по устните ѝ тогава! Слепец не може да види слънце. . .“ Такава е жената. Тя е загадка, противоречие. Тя е някакво единство в един съсед на несъвместимото. Защото по-лесно е да се срути кула от гранит, отколкото упорството на жена и по-лесно е да се счупи волята на жена, отколкото клонче от папирус. Старият Ухама заключава: „Не се чуди сине мой, че само за жената ти говорих: от нея иде много добро и много зло за мъжа.“

Тези идеи на Николай Райнов за жената, това събиране в едно на религия и сладострастие, на жестокост и наслада са нещо ново и непознато за българското трезво световъзприемане. За българина жената не е била никога нито така гибелна, нито такава страшна лъжа. Тук явно прозират декадентските настроения на автора, неговото модернистично виждане и разбиране на жената, облечено в старинната форма на легендата и в стилизираната реч на прозаирания лирика. Народът ни и нашата поезия не са познавали жената загадка, която срещаме често в книгите на Николай Райнов. Нека си позволим още един цитат, който характеризира оригиналното светоотношение на писателя и мистиката на неговата мисъл, облечена едновременно във формата на загадка и на ослепително изящна и вълнуваща лирика:

Зелено е морето, бяла е пияната му, а водата е лишена от цвят.

Кой се мами: морето ли, или ти?

Синьо е небето, бели са облаците, а въздухът е лишен от цвят.

Кой се мами: небето ли, или ти?

Хубава е жената, любов звучи в гласа ѝ, а душата ѝ не е за вяра.

Кой се мами: жената ли, или ти?

... Душата е лютня, на която свири мъжът, вятърът или бесът.

Своите декадентски настроения и изживявания Николай Райнов е запазил изключително в сферата на умствените си занимания. Те не са преминавали в света на реалното му жизнено битие, не са го повличали по калните пътища на порока. Напротив, една етичност и една духовна чистота има у този писател, изпял толкова завидни песни за наслади, за изпепелени чувства и за любов, която се слива със смъртта. И тук е разликата между него и Кирил Христов.

Кирил Христов бе в действителния свят на чувството, Николай Райнов в неговата отвлеченост — като съзерцание и като наслада-мечта.

„Книга на загадките“ е написана като химн, в чиято тъкан са вплетени сюжетни разкази — легенди и лирични бисери. Това са песни, които зашеметяват и пораждат тъга, облъхват като сън, люлеят като увличаща към гибел тайна.

В своите произведения до началото на 20-те години Николай Райнов почти не поглежда в света около него. Дотогава той няма творба или книга, в която да повествува за нещо, ставало с негови съвременници или със самия него, при все че преживява такива страшни и драматични събития като войните. Неговият дух се е откъснал от съвременността и е потънал в миналото. Връзката със съвременността е в областта на духовното опозиционерство, в модерните идеи за жената, във философските тълкувания изобщо на смисъла и целта на битието на човека. Той ни открива себе си като книжник-съзерцател, унесен в миналото на древността или в българското средновековие, като лирик-поет, който се опиянява от звънкостта на речта си и който вае и огъва българския език в нови съчетания, в нови звучения — и семантични, и структурално-фонетични и фразови. Николай Райнов допринася за усъвършенстването на българската реч като звучащо слово, като пъстър и богат наниз от думи, като израз на вътрешния човек и на телесните знаци на неговата изява. Думите му направо се възприемат като храна на чувствата, като цветни петна, които играят във въображението и възбуждат асоциации, обогатяват гамата на възприятията. Всичко това обяснява защо Николай Райнов не можеше да бъде писател за широк кръг читатели и за народа. Защо привличаше като магнит с книгите си мислите, чувствата и настроенията предимно на българския интелигент, жаден за новото, непознатото, модерното и тайнственото.

Даже в своите исторически книги като „Видения из древна България“ и „Книга за царете“ Николай Райнов бе такъв: тълкувател на властта на жената и на загадките на силното мъжко начало. Певец и сказчик на стилизирана реч, красива, многоцветна, замайваща като въртоп и пъстра като загадъчно зелено човешко око.

В „Книга за царете“ образите на Аспарух, на Крум, на цар Симеон изплуват не от фактичността на историческата истина, а от въображението на художника. Той се вслушва в себе си, смесва свободно реалното с измисленото, шепне вдъхновени слова, внушени му от представите за тия герои и водачи на българския народ, а не от реалното фактознание за тях. И те напомнят източни мъдrecи, византийски базилевси, а не прабългарски ханове и царе на голяма славянска държава.

*

Творчеството на Николай Райнов след Първата световна война постепенно придоби нови линии. Не че той се отказа от античността или отхвърли преди създаденото. Но войната и гражданско-политическите събития го събудиха и отклониха мисълта му и към съвременността.

Още в предвоенното си творчество Николай Райнов бе художник хуманист. Той съчувствува на слабите, на ограбените от живота, на хората, които се стремят към щастие. Даже в неговите еротични разкази има хуманни нотки, които прозират през орнаменталистиката на стила — като една защита на човека. Писателят гледаше и на богомилството като протестно обществено-религиозно течение. Но неговото действително насочване към една социална проблематика стана тъкмо след войните и след големите обществени сътресения, които те донесоха за нашия живот. През 1919—1922 г. той е сътрудник на сп. „Везни“, а през 1924 г. и на сп. „Пламък“. В мислите му се вмъкваха събитията и той им

даваше даже и пряко отражение в творби като разказа „Музика“, отпечатан в „Пламък“. Той се обръща към масите, които са задвижили историята и стремително теглят нейната кола към нови върхове: „Вие сте сто пъти повече, отколкото мислите. . . Зад вас идат други: идат селата и градовете, иде цялата страна. . . А след тях аз виждам гладните и потиснатите от цял свят. Всяко чисто чело и всяко топло сърце, и всяка воля, която иска да завладее правото на свободата на човека — ще дойде с нас.“ Важното е, че освен тази вече явно политическа призивност писателят се е насочил и към актуални човешки проблеми.

Обществено-политическите събития протекоха толкова бързо, че Николай Райнов, преди да се е озовал на една позиция с народа си, бе отново зад затворената стена на своя кабинет. Народното въстание отшумя. Такива, нему близки хора, като Гео Милев изчезнаха. Пресекна излизането и на революционни списания като „Пламък“. Художникът трябваше да се затвори отново в себе си и да не мисли за бунта на масите. Но неговото съчувствено отношение към личната съдба на човека вече се бе зародило. Неговата мисъл вече се отрипяше за съвременността. И това проличаваше все по-ясно в творби, някои от които се появяваха и на страниците на сп. „Златорог“. През 1925 г. излезе сборникът разкази на Николай Райнов „Сиромас Лазар“. Заглавието е доста символно и доста богато. Този сиромас, познат от библейската легенда, е обикновеният човек. Той в същност е съвременникът на Николай Райнов. Към него писателят отправя своя потаен призив. Сборникът има и насочващо подзаглавие: „прости разкази“. Това ще рече разкази и за познатото, за текущото в живота. В някои от тези си творби авторът остро поставя актуални хуманни проблеми. В разказа „Маршалът и детето“ се слагат на преценка човешкото поведение и опитът, който е натрупала цивилизацията, изобщо нормите на морала чрез реакциите на детето. Като големите хуманисти в световната литература Николай Райнов измерва добродетелите на обществото чрез детето. Детското страдание, детското дружеско отношение към хората, детската неприязън и детската обич са симптоми за хубавото и лошото, за честното и благородното, за мерзкото и отвратителното.

Писателят е поставил на преценка хората и света и чрез малоумния — „Маршалът“. Той става жертва тъкмо на човешката жестокост. Единствено детето го разбира. То отгатва нещо от ужасната му мъка. У детето няма кастови и други светски предразсъдъци. Сърцето му е открито за честно и искрено съчувствие. Но настъпва страшният миг, когато и детето скъсва духовната нишка с Маршала и това струва живота на малоумния. В разказа е въведен образ на околийски началник, който се шегува най-жестоко с Маршала. Той в последния момент хвърля изкуствената змия върху нещастника и с това довежда неговата гибел. Защо Николай Райнов е виждал злото, олицетворено главно в образа на човека, представител на властта? Защо най-антипатичният, най-отблъскващият, най-жестокият и грубият в обносите си спрямо хората е тъкмо този извезан с екселбанти и шевици околийски началник? Вътрешно, по смисъл разказът на Николай Райнов кореспондира с времето. В него звучи ужасът от една страшна действителност — това, което бе станало през 1923 и 1925 г. Райнов тук не говори пряко за събитията, но неговият хуманен сюжет има определено отношение към тях.

В сборника „Сиромас Лазар“ изпъкват някои характерни белетристични черти на творчеството на писателя. За него сюжетът и интригата имат значение само за постройката на творбата. Фабулата създава занимателност, но цялото внимание е потопено във вътрешния свят на героите. Те не са толкова външно релефни личности, колкото индивидуални образи със свой духовен живот, способни да се вгледат надълбоко в себе си. Сам писателят се стреми повече да вникне в мрака на душата им, да изследва нейните състояния, а не да портретува

геронте си, да обрисуват релефни черти на човешка характеристика. Това изображение предимно на вътрешния живот и на настроенията преминава и в полутоновете на речта, в светлините и сенките, които играят на смяна. Така са написани полуреалистично, полуусловно разкази като „Целувка на сън“, „Катерицата“. Николай Райнов е почти безпомощен да създаде жив и реален диалог. В „Катерицата“ разказът се води от първо лице, но вижте как хубаво, т. е. как книжно говори простият ратай. „Свих се под една круша, па както се бях свил, отпуснах се, та и полегнах. Лежа си и гледам: облаци се влачат по небето — едри, бели, пухкави — гледаш ги и ти пада кротост на душата, сякаш те гали нещо меко. Унесох се, та съм забравил. Онова се засече: не ме човъркаше вече. Гледам облаци те и си мисля: „Както са там тия високи бели облаци, дето ходят, където им се прише, и се превръщат в каквото им се прише — що ли е да няма земя, да няма села и ратаи, да няма прашни друмища, а всички да станем като облак, бели, кротки? А като погледнеш нагоре — боже, господи, колко е ширине, колко е простор: за всички има място! Мисля си и се унасям. . .“ Даже и да е чувствувал всичко това, ратаят не би го казал така, въпреки опитите за опростотворяване на неговата реч. Но за Николай Райнов е важна не класическата реалистична характеристика на човека, важно е отношението към света, онова изживяване, в което има някаква широка човешка значимост.

В портретната характеристика се вмъква невероятното и изключителното, даже то става главното, привличащото вниманието, а не привичното и всекидневното. Ето я портретната характеристика на сиромас Лазар — понесла следите на преднамереност: „Той все иска нещо с очи. Тия очи се разтварят ненаситно, властта им става море, което желае да погълне всичко. Погледите му не молят и когато погледне скръбно, а когато се усмихне със зелените си зеници — той все настоява, иска. Той обсебва с поглед — и колчем стане нужда да напусне хубавите предмети, очите му жалят, че не може да ги отнесе със себе си. В погледа му личи увереност, че всичко е негово, но нечия граблива ръка му го е отнела. И той си го иска.“

„Сиромас Лазар“ е обикновен човек от народа. Но в неговите мисли и в душата му има нещо с общо значение. Той говори за това, че има право да смени тях, другите хора, обсебили богатата. Че мелницата хвърля сега на едни само брашно, а на други — голи трици. Този ред трябва да се смени. „Иде един без име, с голяма ръка, с хиляди лица и с нужди, които вие не знаете. Редът ще се смени. Брашно — за всички. Аз ще дойда на ваше място. Това, що имате, е мое. Ще си го взема: Стига! Вие нямате нищо, вие имате това, което сте ми дали сега: вземете си го, а ми дайте моето!“ Неговият тон е почти библейски, стилизиран като в легендите. Кой е той, този сиромас Лазар. Не е работник, не е селянин, нито даже чиновник. Той е някакъв символ на онеправдания народ. Той с право гледа на света с жадни очи, с увереност, че всичко е негово. Но от реалността той е изведен до символа и разказът придобива особено сложни черти. Той ни раздрусва с истината и символа, а не с живите петна на самата действителност. В „Сиромас Лазар“ проличава отношението на Николай Райнов към протичащата съвременност. Онова, което става у писателя-разказвач, напомня изживяванията на Вазов при срещата му със слабата бабичка и болното дете, описана в „Пейзаж“. Такива далечни широки аналогии са възможни, защото разказът „Сиромас Лазар“ е изпълнен също с протест — не само на героя, а протест и на автора-разказвач: „Дълго съм мислил по това — подхвърля разказвачът, — което ще да е станало някога и чиято последица е това, че едни се раждат бедни, а други богати. Аз не можах да открия lika на голямото неизвество, което сигурно прави това. . .“ Личната съдба на неопределения сиромас Лазар, който изгубва детето и жена си, е илюстрация към тия мисли и външения на писателя.

Хуманистично е съдържанието и на творбите, които Николай Райнов пише за Париж. В „Гиньол“ той разказва тъжната история на стареца-артист, пътувал със своите кукли, за да раздава радост на децата. Животът му прилича на приказките, в които играят куклите. Старецът е омагьосан от своята професия. Той се лута и губи в нея и заплаша за това си пристрастяване към света на поезията със страдания. Неговият живот е тайнствен като живота на куклите. Той е тъжен, но излъчва бодрост, вярва в хубавото и доброто, човечност, която не е изхабена в дългите години на борба с нуждата. Старецът вежне сред свят, който не разбира празненствата на душата му, който е жесток и егоистичен, запътен в своята суетня, потънал в тропота и глъчката, шумен с летежа на автомобилите, с тежките вълни на града, лишен от очарованието на тихата и спокойна провинция, развеселявана от куклите на стареца. В „Гиньол“ е разказана вечната история на артиста, който се жертвува за малкото радост, която е доставил на хората. Жертвува се за удовлетворение на човешката дарба, правила го и щастлив, и нещастен.

През 1939 г. Николай Райнов издаде сборника „Счупени стъкла“, „разкази из съвременния живот“. Те сочат пак тенденцията да се приближава към нашата действителност и към живите хора. Някои от тези разкази са написани оригинално, като далият наслова на книгата.

Погрешно би било да се смята, че насочването към съвременността е променило писателя и го е отклонило от неговите интереси към античността. Между 1930 и 1940 г. той печата в „Златорог“ непрекъснато разкази, в които се отразяват широката му култура на тълмач на древността, неговите знания за притичите и легендите на близки и по-далечни страни. В разказа „Насилие“ героят Хи-Тлен живее в голям дворец на остров Тинк, сред океана. Бреговете на този остров не е достигал никой. И цялата разказана история е една фантазна идея — за насилието, за последиците от насилието над психиката на човека. Писателят измисля сюжети и герои, опрян на своите знания, за да внуши една теза. В разказа „Жива крепост“ герой пък е Орфей. Поводът за измислицата тук е друг — красотата на легендата: Орфей пее и свири по широките поляни на Родопите и покорява с красотата и с песните си владетелката на тоя край Родопис. Николай Райнов обича сюжета като приказка — той е увлекателен разказвач все на тайнствено непознатото. В неговите „Избрани произведения“, които издава Стоян Анастасов, се редува настоящето с миналото почти без подбор. Така е, тъй като писателят се чувства по-добре в отдалечените от него светове, отколкото в текущия живот.

Пътят му като разказвач до 9 септември следва все тия сложни криволинии — от миналото към съвременността и обратно. За него те не свършват, тъй като цялата му духовност е овладяна от знанията и той не може да избяга от себе си.

Николай Райнов е автор и на две книги стихотворения. Това са „Вечни поеми“ и „Корабът на безсмъртните“, излезли все през 1928 г. Те са с еднакви корици, рисувани от ръката на писателя. „Вечните поеми“ са наречени „песни за човека и земята“. В предговора към тях авторът казва: „Грехът разяжда мюзина, негли всинца ни, маме нашите души, омагьосва ги, държи ги в плен. Ала царството на Нощта е недълготрайно: за всекиго изгрява слънце. В тия борби на човека със себе си се развива — стих по стих — вечната поема на душата; човек се стреми да разбере Земята, защото нещо общо оживява и него, и нея, той е част от нея, неин син, нейна гордост, неин позор. Страшните въпроси, които си задава човек във време на тия лутаници, са счупили не един череп о стената на мрачния затвор, наречен Съдба. Без да помни това, сам затворникът някога си е изградил тоя затвор, дето сега се мятат душата му, кълне, моли се, зове Непознатото на помощ. Образите на тоя затворник — многолик, самин за себе

си страшен, често жалък, понякога велик — давам в тая книга.“ Така писателят е обяснил своеобразната философия, заключена в неговите вечни поеми, посветени на исполините на духа. Неговата философия е песимистична, тя вижда живота като друм на лутане. В тоя друм срещат личността доброто и лошото, измъчват я и я разкъсват, за да я оставят все незадоволена.

Във „Вечни поеми“ са включени „Исус Христос“, „Мария Магдалина“, „Ахасфер“, „Свети Йоан Рилски“, „Дон Жуан“, „Пръстен“. Поемите представят стилизирани авторови монолози, насечени от паузи. Структурните цялости едва напомнят стихове. Образността извира от книжни представи, от видения на богато с инвенции въображение. Понякога образите ни напомнят фантастични изображения по стените на стари църкви. Изображения, изпълнени с ужасите на ада, с аскетичните лица на постници и с призивите за борба срещу черните пълчища на дявола. Човешката душа е в някаква преизподня. Оттам звучи гласът ѝ. Ето в „Мария Магдалина“:

О, пълкени песни!
О, стръвни прегръдки, о, мъки нечути!
Очите се лутат,
сърцето ми плаче
в небето проклето
на пълкени бездни.
Здрач е.
Сълза е душата ми клета:
изтрий я,
Марйо!

Низ пламъци чемерни, бесни,
в трънливи градини
от огън — цветя и дървета —
душата ми чезне
и стине,
и гине,
и крета. . .

Във втората книга „Корабът на безсмъртните“ са включени поемите „Рамзес втори, фараон египетски“, „Семирамис, царица асирийска“, „Тейс, царица египетска“, „Саломе“, танцовачка сирийска“, както и поемите „Христофор Колумб, водач към нови земи“, „Дон Кихот, рицар на блена“ и „Абсент, поема за безумието“. Всяка от тези творби носи някаква голяма идея за човека, за епохата, за желаното и неосъщественото, извяено като мъчителна същина на човешкото битие. „Христофор Колумб“ започва със светли, лъчезарни стихове — сякаш виждате как поемат по спокойното море трите кораба. След тях се разлива елмазната пътека, морето играе, то пее и звъни и весели вълни къпят своите крила в лъчите на слънцето:

Слънчев празник рони златни блясъци
в къдравата ивица след трите кораба,

Моряците пеят весела и ведра песен, която кърти като блян за далечни страни, песен нехайна, волна и смела. Но настъпват изпитанията. Небето се разклаща, надига се нагоре бездъното море. Настъпват часове на скръбни сватби сред светове-удавици. Колумб трябва да се бори срещу вика „Назад!“ и да води все напред своята армада. Къде напред? Към смъртта? Поемата разказва за тази мъчителна, уморяваща драма на волята, която все пак побеждава. Тя завършва с песента на Колумб, водача към нови земи:

Мойте мъки ви дариха
половината земя! . . .

Неволята е моя сетна спътница,
смъртта е моя светла годеница. . .

Повечето от тези поеми се четат доста трудно. Те са изморителни с много словието, с прекалената условност. Но в тях са заключени дълбоки мисли-идеи за тъмния разум на историята. Още — за сложността на човешките пътища за борбата между реалността и бляна, разпъвала човека. Те са част от философски умозрителното творчество на Николай Райнов.

В последните години от своя живот писателят изведнъж се възвръща към бунтарските си блянове и надежди. Той стана член на Българската комунистическа партия. Той взе дейно участие в борбата срещу реакцията през първите години от изграждането на народната власт. Неговите статии и разкази са насочени изцяло сега към съвременността и към живите събития. Такъв характер имат творби като „Папагалски късмет“, „Хор“, „Монархът сънува“ и др.

*

Николай Райнов е измежду оригиналните създатели на българската литература. В неговото творчество ще намерим малко отразени живи събития, както в реалистичните творби на творци като Елин Пелин, Йовков или Георги Райчев. Той е и някакси далече от живота на своя народ и от живите хора. Но в произведенията му личи една диреща мисъл, един стремеж към национално духовно самообогатяване чрез проникване в чужди и далечни светове. Защото, когато ни преразказва богомилските легенди или своите видения от древна България, или когато ни води някъде в далечините на времето, из Сирия, Палестина и Египет, Николай Райнов изразява стремежа на българския дух към постигане на универсалното. Негова духовна родина става тоя свят на всебитието, на протичалото през хилядолетия. Той пътува през времето, от вчера към утре, търсейки сякаш земя като своя откривател на незнайното Христофор Колумб. Него го маме екзотиката — екзотиката на мисълта и на чувствата, а не само на пейзажа. Но той е и нещо друго. Държи смело в ръцете си за борба срещу злото меч, дълъг от слънцето до ръката му — като неговия Дон Кихот. Той е опозиционер — на всяка официозност. И е заплащал скъпо за това, но не е капитулирал. Наистина, духът му, често забулен с мистификацията на миналото, се къпе в модернизтични, декадентски изживявания. Той е в неземно опиянение като героя от поемата „Абсент“. Духът му е запленил от чудовищни религиозни и исторически лица, примамен е от желанието да ги познае, да разбере тайната на тяхната сложна мисъл. Еротиката става за него начало на философия и на тълкуване на човешкото. . .

Без да ни вълнува така силно и дълбоко, като други наши творци, проникнали в съкровената душа на народа ни, Николай Райнов ни маме и привлича със загадъчното си лице, със сложната си културна мисъл. Той е първият вдъхновен разказвач за глъбината на българската история, изявена в нашите богомилски легенди и апокрифни притчи.